

RAQAMLI MUHITDA EPISTEMIKLIK TUSHUNCHASI VA MAZMUNI: NAZARIY- KONSEPTUAL TAHLIL

Abdullayeva Ozoda Safibullayevna

NamDTU, "Muhandislik-axborot texnologiyalar" fakulteti dekani,
pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

<https://orcid.org/0000-0003-4073-7261>

Xusayinova Go'zal Abdurasulovna

NamDPI, "Intellectual fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrası katta o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: xusayinovaguzal13@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3845-0322>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23399225>

Annotatsiya. Tezisdá raqamli muhitda tarbiya jarayonidagi epistemiklik tushunchasi nazariy-konseptual jihatdan tahlil qilinib, uning ta'rifí, besh mazmun komponenti, uch rivojlanish darajasi va epistemik tarbiyaning to'rt pedagogik sharti asoslanadi.

Kalit so'zlar: epistemiklik, epistemik kognitsiya, intellektual fazilatlar, epistemik adolat, epistemik tarbiya, tanqidiy tafakkur, raqamli muhit.

Аннотация. В тезисе проводится теоретико-концептуальный анализ понятия эпистемичности в процессе воспитания в цифровой среде, обосновываются его определение, пять содержательных компонентов, три уровня развития и четыре педагогических условия эпистемического воспитания.

Ключевые слова: эпистемичность, эпистемическая когниция, интеллектуальные добродетели, эпистемическая справедливость, эпистемическое воспитание, критическое мышление, цифровая среда.

Abstract. The thesis presents a theoretical and conceptual analysis of the concept of epistemicity in the process of upbringing in the digital environment, substantiating its definition, five content components, three levels of development, and four pedagogical conditions of epistemic education.

Keywords: epistemicity, epistemic cognition, intellectual virtues, epistemic justice, epistemic education, critical thinking, digital environment.

KIRISH

Zamonaviy tarbiya oldida yangi vazifa turibdi: shaxsni nafaqat bilimli, balki bilimga to'g'ri munosabatda bo'ladigan inson qilib voyaga yetkazish. Axborot oqimining keskin ko'payishi, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt vositalari ishonchli bilimni asossiz da'vodan farqlashni har bir insonning kundalik vazifasiga aylantirdi [1]. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'lim va tarbiyani yagona jarayon sifatida belgilaydi [2], Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida esa o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida qayd etilgan [3]. Biroq pedagogik amaliyotda tarbiya ko'pincha axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish bilan cheklanib, shaxsning bilishga doir sifatleri – haqiqatga intilish, dalilga hurmat,

o‘z fikrini tekshirishga tayyorlik – chetda qolmoqda. Jahon ilmida bu sifatlar majmuasi “epistemik” atamasi bilan ifodalanadi.

Tadqiqotdan maqsad – tarbiya jarayonidagi epistemiklik tushunchasining mazmunini aniqlash va uning nazariy modelini asoslash. Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda bajarildi: epistemik kognitsiya psixologiyasi, fazilatlar epistemologiyasi va ijtimoiy epistemologiyaga oid 2000–2021-yillarda nashr etilgan manbalar konseptual tahlil, qiyosiy tahlil, tematik guruhlash va nazariy sintez usullari bilan o‘rganildi.

“Epistemik” atamasi yunoncha epistēmē (bilim) so‘zidan olingan. Uni “epistemologik” so‘zidan farqlash muhim: epistemologik – bilish nazariyasiga, ya’ni falsafiy fan sohasiga oid; epistemik esa bevosita bilishning o‘ziga, shaxsning bilim bilan real munosabatiga oid. Shu sababli so‘nggi yillarda xorijiy adabiyotda “epistemik kognitsiya” atamasi ustuvor qo‘llanmoqda [4]. Mavzuga oid tadqiqotlar uch yo‘nalishda rivojlangan: rivojlanish psixologiyasi bilim haqidagi tasavvurlarning bosqichma-bosqich o‘zgarishini [5], ta’lim psixologiyasi epistemik e‘tiqodlar va maqsadlarni [6; 7], falsafiy epistemologiya esa intellektual fazilatlar va epistemik adolatni o‘rgangan [8]. Biroq bu yo‘nalishlar bir-biridan ajralgan holda va asosan didaktika doirasida rivojlangan, o‘zbek tilidagi pedagogik adabiyotda esa “epistemik” atamasi tizimli ta’riflanmagan va ko‘pincha “gnoseologik” yoki “kognitiv” so‘zlari bilan almashtirib qo‘llanadi.

Konseptual tahlil manbalardagi ta’riflarda uchta umumiy belgi takrorlanishini ko‘rsatdi. Birinchisi – obyekt: epistemik hodisa doimo bilimning o‘ziga, uning manbai, asoslanishi va chegarasiga qaratilgan. Ikkinchisi – refleksivlik: shaxs nimanidir bilibgina qolmay, qanday va nima uchun bilishini ham anglaydi. Uchinchisi – me’yoriylik: bilish mas’uliyatli yoki mas’uliyatsiz bajarilishi mumkin. Shu belgilar asosida quyidagi ishchi ta’rif shakllantirildi: epistemiklik – shaxsning bilimga, bilish jarayoniga va bilim manbalariga bo‘lgan ongli, qadriyatli va mas’uliyatli munosabatini ifodalovchi integrativ sifat bo‘lib, u shaxsning nimaga ishonishi, nimani bilim deb qabul qilishi va bilimni qanday asoslashini belgilaydi.

Ushbu ta’rif epistemiklikni yondosh tushunchalardan chegaralaydi. Kognitiv jarayon axborotni qanday qayta ishlashni tavsiflaydi, ammo bilimning asoslanganligini baholamaydi; metakognitsiya shaxsning o‘z fikrlashini boshqarishiga qaratilgan; gnoseologik daraja esa falsafiy nazariyaga tegishli bo‘lib, shaxs sifati emas. Epistemik savol esa boshqacha: “Bu da’vo bilimmi va u nimaga asoslangan?”

Tematik guruhlash natijasida epistemiklikning beshta o‘zaro bog‘liq mazmun komponenti ajratildi (1-jadval).

1-jadval. Tarbiya jarayonida epistemiklikning mazmun komponentlari

Komponent	Mazmuni	Tarbiyadagi ko‘rinishi
Epistemik e‘tiqodlar	Bilimning aniqligi, manbai va asoslanishi haqidagi tasavvurlar	Bilimni tayyor haqiqat yoki tekshiriladigan, rivojlanadigan hodisa deb qabul qilish
Epistemik maqsad va qadriyatlar	Haqiqat, tushunish va asoslangan e‘tiqodni qadrlash	Baho uchun emas, tushunish uchun bilishga intilish

Intellectual fazilatlar	Qiziquvchanlik, intellektual kamtarlik, ochiq fikrlilik, jasorat, halollik	Xatoni tan olish, qarshi fikrni tinglash, savol berishdan qo‘rqmaslik
Epistemik amaliyotlar	Dalil izlash, manbani baholash, argumentlash, tekshirish	Da’voni dalil bilan asoslash, manba ishonchliligini tekshirish
Epistemik adolat	Har bir shaxsni teng huquqli biluvchi sifatida tan olish	Bolaning fikri yoshi yoki mavqei sababli kamsitilmasligi

Dastlabki to‘rt komponent shaxsning ichki tuzilmasiga, beshinchisi shaxslararo munosabatga tegishli. Epistemik adolatning alohida komponent sifatida kiritilishi modelning o‘ziga xos jihati bo‘lib, u epistemiklikni individual sifatdan shaxslararo axloqiy munosabatga kengaytiradi: so‘zi tinglanmaydigan shaxs biluvchi sifatida o‘ziga ishonchini yo‘qotadi .

Rivojlanish modellarini qiyosiy tahlil qilish natijasida epistemiklik uch darajada rivojlanishi aniqlandi [5]. Absolyutistik darajada bilim aniq va o‘zgarmas, obro‘li manbadan olinadigan narsa sifatida qabul qilinadi (“Kattalar va kitob shunday deydi, demak to‘g‘ri”). Multiplistik darajada bilim shaxsiy fikr sifatida ko‘riladi va barcha fikrlar teng hisoblanadi (“Bu mening fikrim, sizniki boshqa”). Baholovchi darajada bilim dalil va mezon asosida baholanadigan hukmga aylanadi (“Bu qarash kuchliroq, chunki dalili ishonchliroq”). Tarbiya uchun muhim xulosa shundaki, multiplistik daraja taraqqiyot bo‘lsa-da, yakuniy maqsad emas: “har kimning o‘z haqiqati bor” pozitsiyasi tashqi tomondan bag‘rikenglikka o‘xshaydi, ammo dalilni baholash mas’uliyatidan voz kechishni anglatadi.

Nazariy sintez epistemik tarbiyaning to‘rtta pedagogik shartini ajratish imkonini berdi: 1) epistemik xavfsiz muhit – tarbiyalanuvchi savol bergani, shubha bildirgani yoki xato qilgani uchun jazolanmaydi; 2) tarbiyachining epistemik namunasi – tarbiyachi “bilmayman, tekshirib ko‘ramiz” deya olishi va o‘z fikrini dalillashi, chunki intellektual fazilatlar asosan namuna orqali o‘tadi [8]; 3) muammoli va munozarali vaziyatlar – bir nechta asosli javobi bor masalalar va qarama-qarshi manbalar bilan ishlash ; 4) epistemik refleksiya – “Buni qayerdan bilasan?”, “Qanday dalil fikringni o‘zgartirardi?” kabi savollar orqali bilishning o‘zini muhokama mavzusiga aylantirish. Shartlar jarayonni, komponentlar mazmunni, darajalar esa natijani ifodalaydi va birgalikda epistemik tarbiyaning nazariy modelini tashkil etadi.

Epistemik rivojlanishning amaliy ahamiyati ham mavjud: metatahlil natijalari epistemik kognitsiya bilan o‘quv yutuqlari o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik borligini ko‘rsatgan . Bu g‘oya milliy pedagogik merosga ham yot emas: Abdulla Avloniy fikr tarbiyasini badan va axloq tarbiyasi bilan bir qatorda alohida yo‘nalish sifatida ajratgan . Milliy an‘anada kattalarga hurmat va obro‘li manbaga ishonch yuksak qadrlanadi; epistemik tarbiya bu qadriyatni inkor etmaydi, balki uni asoslangan ishonchga aylantiradi.

Modelni tarbiyaviy soat misolida ko‘rib chiqish mumkin. Masalan, “Ijtimoiy tarmoqdagi xabarga ishonish mumkinmi?” mavzusidagi mashg‘ulotda o‘quvchilarga bir voqea haqidagi uchta qarama-qarshi xabar beriladi. Absolyutistik darajadagi o‘quvchi ko‘proq tarqalgan yoki tanish odam ulashgan xabarni to‘g‘ri deb hisoblaydi, multiplistik darajadagi o‘quvchi “har kim o‘zicha haq” degan xulosaga keladi. Tarbiyachi esa “Xabar muallifi kim?”, “Qanday dalil keltirilgan?”,

“Buni boshqa manba tasdiqlaydimi?” kabi savollar orqali o‘quvchilarni baholovchi darajaga yo‘naltiradi. Bunda epistemik amaliyot (manbani tekshirish), intellektual fazilat (fikrni dalil asosida o‘zgartirishga tayyorlik) va epistemik adolat (har bir o‘quvchi fikrining tinglanishi) bir vaqtda tarbiyalanadi.

Shu bilan birga, ikki munozarali jihatni hisobga olish zarur. Birinchisi – sohaga xoslik: epistemik e’tiqodlar fanlar bo‘yicha farq qilishi mumkin, ya’ni o‘quvchi matematikada absolyutist, tarixda esa multiplist bo‘lishi ehtimol; shu bois uch darajali sxema shaxsning umumiy tavsifi emas, muayyan sohadagi pozitsiyasi sifatida qo‘llanishi kerak. Ikkinchisi – madaniy universallik: rivojlanish modellarining aksariyati G‘arb oliy ta’limi talabalari misolida ishlab chiqilgan, ularning milliy ta’lim muhitida va kichik yoshdagi bolalarda amal qilishi alohida tekshirishni talab etadi [4].

XULOSA

Epistemiklik – shaxsning bilimga munosabati sifatida tarbiya kategoriyasi hisoblanadi: munosabat o‘rgatilmaydi, tarbiyalanadi. Uning mazmuni besh komponentdan iborat bo‘lib, absolyutistik, multiplastik va baholovchi darajalar bo‘yicha rivojlanadi hamda to‘rt pedagogik shart asosida tarbiyalanadi. Amaliyot uchun quyidagilar taklif etiladi: tarbiyaviy ishlar mazmuniga epistemik komponentni ochiq kiritish; bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda ularning o‘z epistemik pozitsiyasini refleksiya obyektiga aylantirish; mediasavodxonlik tarbiyasini epistemik tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida qurish. Taklif etilgan model keyingi tajriba-sinov tadqiqotlarida empirik tekshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chinn, C. A., Barzilai, S., & Duncan, R. G. (2021). Education for a “post-truth” world: New directions for research and practice. *Educational Researcher*, 50(1), 51–60.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi: lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. (2019-yil 29-aprel). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi: lex.uz.
4. Sandoval, W. A., Greene, J. A., & Bråten, I. (2016). Understanding and promoting thinking about knowledge: Origins, issues, and future directions of research on epistemic cognition. *Review of Research in Education*, 40(1), 457–496.
5. Kuhn, D., Cheney, R., & Weinstock, M. (2000). The development of epistemological understanding. *Cognitive Development*, 15(3), 309–328.
6. Абдуллаева, О. С., & Хусаинова, Г. А. (2026). Акмеологический подход к формированию эпистемических знаний студентов на занятиях по технологиям. *Ilm, tadqiqot va taraqqiyot/Hauka, issledovaniya i razvitiye*, 1(15), 122-128.
7. Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.
8. [“SUN’Y INTELLEKT ASOSIDAGI ADAPTIV TA’LIM TIZIMLARI: OLIY TA’LIMDA INDIVIDUALLASHTIRILGAN O’QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH”](#) Sodirova Dilshoda Sodiqjon qizi *Modern Science and Research* 5 (4), 1232-1236